

nekoliko navrata dokazala ove filijacije M. Pantelić na temelju jezičnog, paleografskog i tekstološkog ustrojstva hrv. glagoljskih misalskih tekstova 14. i 15. st. Spomenut ćemo npr. radnju: »Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368.« Račovi 6, 1967, 48—80, gdje autorica dokazuje dva središta: sjeverno i južno.

S ovoga gledišta, tj. (ne)jedinstvenosti hrvatske glagoljske tradicije autorov rad predstavlja dobrodošao doprinos cjelovitoj slici te naše tradicije.

Na kraju složili bismo se da je metoda primijenjena u ovoj radnji sasvim prikladna (i poželjna) za egzaktna istraživanja grafijskih sistema u hrvatskoglagoljskim tekstovima uopće.

Ksenija Režić

JERKO FUČAK, *Šest stoljeća hrvatskoga lektionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*. *Analecta croatica christiana*, sv. VIII. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1975, str. 391 + 32.

Proučavanje povijesti hrvatskoga lektionara nije u znanosti novo; ono ima razmjerno vrlo bogatu tradiciju. S tim su proučavanjem povezana poznata slavistička imena (Leskien, Jagić, Maretić, Rešetar, Fancev), no kako su mnoga pitanja još uvijek ostala otvorena, a pogotovo još se uvijek očekuje sintetičan prikaz i obrada toga problema, razumljivo je da se svaki novi rad s toga područja očekuje s velikim zanimanjem. Nije stoga neobično što je knjiga dr. Jerka Fućka, docenta pri katedri Novoga zavjeta na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, sada kad je napokon izašla dočekana kao djelo koje bi imalo dati odgovor na mnoga pitanja, to više što se već dulje vremena nije pojavio pokušaj u kom bi se problematika vezana uz lektionar na hrvatskom jeziku cjelovitije zahvatila, izuzev dakako vrijednu monografiju prof. J. Schütza o Leipziškom evanđelistaru (usp. Slovo 14/1964, 147—154).

Knjiga dr. Jerka Fućka sadrži bogatu bibliografiju (vrela i literaturu, 7—35), predgovor (37—43) u kom autor iznosi namjenu svoga rada: »dati što potpuniji povijestan pregled hrvatskih lektionara, njihovih značajki i problematike u vezi s njima« (41). U predgovoru najavljuje također da će obraditi i cjelovite prijevode Biblije ili pojedinih njezinih dijelova, a isto tako i liturgijske prijevode (obrednike, oficije i dr.). Djelo je podijeljeno na tri glavna dijela: 1. *Lektionari i bogoslužni jezik* (45—74), 2. *Tisuću i sto godina staroslavenskog bogoslužja* (75—196), 3. *Šest stoljeća hrvatskog lektionara* (199—345). Slijede za tim: *Zaključak* (347—364), *Sažetak* (na njemačkom jeziku, 365—368) i *Kazala* (369—383); na finijem papiru dodano je na kraju knjige 16 listova priloga (reprodukcije pojedinih stranica lektionara, misala i dr.).

Prvi je dio zapravo uvodno poglavlje u cijelu knjigu. U najopćenitijim crtama obrađen je lektionar kao liturgijska knjiga, od njegova početka do potpunog uklapanja (pa onda i nestajanja) u missale plenum.

— Drugi dio knjige jest pokušaj da se prikaže povijest staroslavenskog bogoslužja, najprije općenito, kasnije posebno u Hrvatskoj. Gledan u cjelini, ovo je prikaz pravne povijesti, točnije rečeno: borbe za staroslavenski jezik u bogoslužju, a s tim u vezi također za hrvatski jezik kad je riječ o lekcionaru i obredniku. Nakon Ritigove *Povijesti i prava slovenštine u bogoslužju s osobitim obzirom na Hrvatsku I.* (Zagreb 1910) ovo je najznačajniji pothvat ove vrste, u neku ruku nastavak toga djela. Osobito je u pojedinostima razrađena i prikazana povijest staroslavenskog bogoslužja nakon Tridentskog koncila; istaknuto mjesto zauzimaju u tom prikazu zgone i nezgone staroslavenskog bogoslužja, s njim u vezi i hrvatskog jezika u bogoslužju, u 19. i 20. st., kad je pitanje liturgijskog jezika postalo nacionalno pitanje, posebno u Dalmaciji. Sve smo to mogli do sada pronaći u manjim prigodnim publikacijama, a ovdje je to prikupljeno i obrađeno na jednom mjestu. Vrlo je opširno i dokumentirano prikazan tok rasprave o bogoslužnom jeziku na Drugom vatikanskom saboru i uloga koju je upotreba staroslavenskog jezika u misi, a hrvatskog jezika u lekcionaru i obredniku, imala pri donošenju saborskih odluka o upotrebi narodnih jezika u bogoslužju.

Treći dio knjige (»Šest stoljeća hrvatskog lekcionara«) obrađuje u nekoliko odsjeka povijest lekcionara od prvih sačuvanih spomenika do danas: čakavske lekcionare, štokavske lekcionare, kajkavske lekcionare, gradišćanske lekcionare, lekcionare na suvremenom književnom jeziku. Sva izdanja danas možda i nije moguće identificirati, no samo broj tiskanih izdanja prelazi jednu stotinu (autor spominje da je »imao u rukama 101 izdanje i 5 rukopisa potpunih lekcionara na narodnom jeziku različitih naših krajeva i razdoblja, petnaest što tiskanih što rukopisnih pasionala, četrnaest pučkih misala«, str. 39). Djela kojima se dr. Fućak pozabavio po svojoj unutarnjoj strukturi nisu jedinstvena: jednom su to samo tekstovi evanđelja, drugi put su potpune zbirke poslanica i evanđelja, dok su u pojedinim slučajevima dodani i različiti obredni tekstovi, to zanimljiviji što idemo dublje u prošlost. S vremenom pak u lekcionare ulaze i promjenjivi i nepromjenjivi dijelovi mise, pa tako dobivamo »neke vrste misal u dosadašnjem, potridentskom, smislu« (225). Za zagrebačku su crkvu osim lekcionara karakteristični i pasionali s notama i kantuali. U samom lekcionaru naći ćemo sasvim specifičan izbor biblijskih čitanja npr. u Zadarskom lekcionaru (str. 202), ili pak pokušaj harmonijski sastavljene povijesti Muke iz sva četiri Evanđelja (namijenjena čitanju na Veliki Petak, usp. str. 242—3), da se zaustavimo samo na nekim specifičnostima naših lekcionara. Bibliografski popis lekcionara na početku knjige (7—16) i obrada pitanja koja su bila s njima u vezi (199—345) međusobno se dopunjuju. Mogli bismo reći da je svako izdanje za naše prilike bilo ne samo tehnički pothvat nego i događaj u našoj jezičnoj povijesti. Svako je izdanje, to osobito vrijedi za razdoblje prije preporoda, nov pokušaj da se pridonese rješenju jezičnih i pravopisnih pitanja. Povijest lekcionara u znatnoj je mjeri odraz cjelokupne naše jezične prošlosti; u njemu su zastupane sve naše pokrajine i došli do izražaja svi naponi oko stvaranja jedinstvenog jezika i pravopisa. Dapače, u lekcionarima na suvremenom književnom

jeziku (autor je nabrojio 14 liturgijskih izdanja od preporoda do Drugog vatikanskog sabora, v. str. 14) i u raspravama oko njih (str. 276—338) odrazila su se sva naša traženja, nesnalaženja, nesporednosti i rješavanja koja su inače pratila razvoj književnog jezika. Mislim da je posebno vrijedno, znak našega vremena, što su uz »domaća« izdanja obrađeni također lekcionari namijenjeni Hrvatima u Gradišću.

Ova knjiga, uz ostalo i tehnički ukusno opremljena, nije ipak prošla bez nedostataka, koji su možda proizašli upravo iz njezine opširnosti, odnosno nastojanja da u njoj bude obuhvaćeno i obrađeno što više građe. Najteže je pri tome pogođen drugi dio knjige, pa ću se na toj građi posebno i zadržati, promatrajući je s filološkog (slavističkog) stajališta.

Već u predgovoru autor piše: »Francuski su kraljevi od 1547. pa sve do francuske revolucije (1789), dakle 242 godine, polagali zakletvu pri krunjenju na glagoljsko-ćirilski evanđelistar iz 11. odn. 14. st., što potječe negdje iz Dalmacije« (str. 37). U ovakvoj formulaciji nije jasno koji dio potječe iz 11., a koji iz 14. st., a osim toga podrijetlo Reimskoga evanđelistara — o kojem je naime riječ — prebačeno je u Dalmaciju. Inače, autor još jednom prema literaturi govori o istom kodeksu (str. 87. i str. 130, bilj. 42) sasvim ispravno. U bilješci se na str. 37. navodi da je spomenuti evanđelistar »po nekima slavonski«, čemu ne treba pridavati posebno značenje, budući da franc. *slavon* znači *crkvenoslavenski*, za razliku od *vieux slave* (staroslavenski). — Na str. 39. nabrajaju se »značajnija djela s područja liturgijske i crkvene književnosti u Hrvata«, pa se za misale spominje »petnaest poznatih cjelovitih tiskanih«, a za brevijare »osam tiskanih izdanja«, itd., a nije jasno o kakvim se sve izdanjima radi: ako su u pitanju i staroslavenska i hrvatska izdanja zajedno, onda je misala više, a brevijara manje.

Na str. 53. u bilješci spominje se knjiga J. Vrane, *L'Évangéliste de Miroslav*, a zatim stoji: »V. i Grivčevu prosudbu potonjega djela u Slovu 6—8, 1957, 349—358.« Međutim na tome mjestu Grivec piše o knjizi K. Horáleka, *Evangeljáře a čtveroevangelia*, Praha 1954, koju autor navodi samo u bibliografiji. Na str. 81. govori o »Panonskoj legendi«, povodeći se za terminologijom u Prodana, *Uspomene X. Borba za glagoljicu*, Zadar 1910, premda se u djelu P. Duthilleul, *L'évangélisation des Slaves*, kojom se inače u tom dijelu knjige često služi, kao uvod u historiografske legende nalazi rečenica: »La *Vie de Constantin* et la *Vie de Méthode* étaient connues sous le titre de *Légendes pannoniennes*« (str. 13). Govoreći o prijelazu slavenske liturgije iz Moravske u Bugarsku piše: »Jedna od prilagodbi jest približavanje glagoljskog alfabeta (koji se temelji na grčkoj minuskuli) grčkom majuskulnom pismu. Nastala je tako ćirilica...«. Zapravo, riječ je o napuštanju glagoljske azbuke, i prihvatanju grčkog pisma i prilagođavanju (djelomično po uzoru na glagoljicu) potrebama slavenskog jezika.

Na str. 93., govoreći o kontekstu u kom treba promatrati splitske sabore, kaže: »Cijelo je hrvatsko zaleđe obavljalo bogoslužje na staroslavenskom jeziku...«. Na ovome se mjestu ne poziva doduše izričito na rad N. Klaić u Slovu 15—16, 225—279, ali se na taj rad inače poziva u svom raspravljanju, a u ovom odsjeku od njega i polazi (usp. str.

91—92), a upravo u tom radu stoji kao jedna od temeljnih tvrdnji: »Ta glagoljica postaje pismo Hrvata izvan granica tadašnje Hrvatske« (Slovo 15—16, str. 279). Koju stranicu kasnije (95—96) govori se o samostanskim franjevcima trećorecima — glagoljašima. O cijelom se pitanju govori na temelju vrlo škrtnih podataka iz Jelića, *Fontes historici* i Ivančića, *Poraba glagoljice kod redovnika III reda sv. Franje*, Zadar 1887, premda bi podatke trebalo provjeriti i ispraviti prema novijem i opširnijem Ivančićevu djelu: *Povjestne crte o samostanskom III Redu sv. Franje...*, Zadar 1910. Posebno pak za pitanje koje se u knjizi obrađuje nije toliko značajno da je o. Stjepanu Beliću povjereno proučavanje teologije, nego također to da mu je uz teologiju službeno povjereno poučavanje staroslavenskog jezika (usp. Ivančić, *Povjestne crte*, str. 168. i Prilog B, str. 164). Fućak, prema Jeliću, navodi da je riječ o o. Jakovu Beliću, bratu o. Stjepana, premda je pismo upućeno »fratri Steffano de Arbo« (usp. prijepis pisma u nav. dj., Prilog B, str. 164).

Raspravljajući o oporbama staroslavenskom bogoslužju (str. 97—98), navodi pismo modruškog i krbavskog biskupa Mikule: »Mikula... biskup Modruški i Krbavski, Špurlita i Toldae i Amerije i pročaja Guvernat...«, pa u bilj. 103. dodaje: »Vjerojatno, dakle, tuđinac, kako je to onda i sve do najnovijih vremena osobito u Dalmaciji bilo gotovo redovito«. A isti biskup u tom istom pismu jadikuje što neki stvaraju zabunu tvrdeći »da oblast svetih služab našega jazika otačkaskoga (istakao J. T.) od crkve katoličanske ni potvrđena« (str. 98). Neće dakle biti taj biskup stranac.

Na str. 110. govori se o izdanjima staroslavenskog misala i navodi ime Silvestra Bedričića i godina 1507. (premda se i ime i godina odnosi na izdanje knjige »Naručnik plebanušev«, a ne na misal); spominje se također de Dominisovo izdanje (senjski biskup Ivan IV. de Dominis), tiskano navodno na Rijeci 1540. Podatak je prema Ljubićevu *Ogledalu književne poviesti jugoslavjanske I*, Rijeka 1864, str. 38, donio i Jelić (*Fontes XVI*, 73), premda danas nijedan autor ne pozna to izdanje. Podatke je trebalo provjeriti prema novijoj literaturi. Nije jasno zašto bi bila »posljednja četiri misala izdana za senjsku i modrušku biskupiju« (str. 110, misli se na misale iz godina 1528—1531—1540—1561), odnosno, zašto to isto ne bi vrijedilo za senjsko izdanje iz 1494., ili Bedričićevo iz 1507, kad bi postojalo? Uostalom, izdanje fra Pavla Modrušanina tiskano je u Mlecima (1528). Sadržaj pak misalâ ne daje opravdanja za takva ograničenja.

Nije potrebno tako neodređeno govoriti o staroslavenskom jeziku kako to čini autor na str. 112: »Dotad se, čini se, jezik staroslavenskoga bogoslužja postupno prilagođavao govorenu narodnom hrvatskom jeziku... Proces je u Hrvatskoj išao svojim putem, čini se, sve do spomenute rusifikacije.« Tako se stječe dojam kao da smo upravo na pragu nekih novih spoznaja, premda je govor o pitanjima koja su odavna riješena. A kad je govor o rusifikaciji hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga, trebalo se naprosto okoristiti radnjom prof. Hamma: *Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima*. Slovo 21, Zagreb 1971, str. 213—222.

To vrijedi i za podatke o nazivu hrvatskog jezika u bogoslužnim knjigama; radnja dr. I. Ostojića: *Kako su Hrvati nazivali svoj jezik*. Kolo 9/1971, 1—2, str. 93—118, nije se smjela propustiti. Predaleko bi nas odvelo da analiziramo sve tvrdnje u vezi s jezikom; neopravdano je inzistiranje na tome da je staroslavenski postao nerazumljiv zbog rusifikacije (str. 112 i 123), ili pak: »*Lingua litteralis* praktično je sinonim za neživi, negovoreni i nerazumljivi jezik« (str. 123), što je svakako pretjerano, jer prestaje jezik kad nastupi nerazumljivost, pa nerazumljivost kao nerazumljivost ne može biti sastavni dio nečega što služi za sporazumijevanje. Pa ni u dokumentima o kojima autor govori nerazumljivost nije namjeravana. Ili: »Staroslavenski je dugo bio govorni ili bar narodu shvatljivi jezik« (str. 128); između pojmova *govorni* i *narodu shvatljivi jezik* velika je razlika, pa je i zbližavanje ovih pojmova opasno po jasnoću; ako je pak u pitanju Hrvatska — staroslavenski nije u njoj nikada govorni jezik! Dokle može dovesti neodređeno baratanje pojmovima i terminima pokazuje rečenica: »Na temelju mojeg istraživanja može se reći barem ovo: proces pohrvaćivanja slavenske liturgije počeo je već sa Svetom braćom i nije, i unatoč zabranama, prestao sve do naših dana. Ispočetka se on odvijao posve naravno i spontano, a kasnije se sve više morao probijati kroz političke prepreke i juridička poimanja« (str. 132). Nije doista jasno o čemu je sve ovdje riječ. Autor je posvetio mnogo prostora nesporazumima oko pojmova *lingua litteralis* i *lingua vulgaris* (str. 113—127); mislim da se nad svim tim nesporazumima ne treba iznenaditi: oni su danak tadanjem stanju filološke znanosti, posebno lingvistike. (A da rješenja nisu jednostavna pokazuje činjenica da i danas u nedalekoj Grčkoj postoje dva književna jezika, *katarevusa* i *dimotiki*, što pojmovno i činjenično gotovo sasvim odgovara našim *lingua litteralis* i *lingua vulgaris* u bogoslužnom području u 17. i 18. st.)

Nepotreban ekskurs nalazimo opet kad se govori o »vagnilistaru« što ga je oporučno ostavio dum Nikola Crni 4. VI 1395: »Teško je reći i kakav je jezik spomenutog 'vagnilistara': staroslavenski ili narodni. Teško je stoga što toga 'vagnilistara' nemamo, a sve kad bismo ga i imali, kriterij su za razlučivanje jako fluidni« (str. 130; slično se ponavlja i na str. 199). Smijemo se tada zapitati: po kojem su kriteriju među hrvatske svrstani lekcionari koje autor obrađuje u ovoj knjizi? Kad bismo se smjeli osloniti na citiranu rečenicu, ne bi li sav njegov napor bio postavljen na sasvim labave i nesigurne temelje? Dr. Fućak dalje nastavlja: »Osim toga još nije razjašnjeno pitanje da postoje glagoljsko-staroslavenski lekcionari. Glagoljsko je blago dosad studirano isključivo s motrišta jezika, a ne sadržaja, pa se ne zna postoje li uopće hrvatski glagoljski lekcionari zapadnog bogoslužja« (str. 130). Neodređenost terminologije i ovdje dovodi do nesporazuma. U opasnosti smo da pod »glagoljsko-staroslavenskim lekcionarima« pomislimo na tzv. kantske staroslavenske evanđelistare (npr. Assemanijev evanđelistar, jer je upravo radi sigurna razlikovanja od staroslavenskih, kanonskih, glagoljskih spomenika za hrvatske stvoren termin: hrvatskoglagoljski. Ako je pak riječ o hrvatskoglagoljskim spomenicima, nikako ne stoji tvrdnja

da su proučavani »isključivo s motrišta jezika, a ne sadržaja«; dovoljno je prelistati nekoliko godišta časopisa *Slovo, Radove Staroslavenskog instituta*, Štefanićeve *Glagoljske rukopise otoka Krka* ili *Glagoljske rukopise Jugoslavenske akademije* da se uvjerimo koliko je kulturnopovijesnih, napose liturgijskopovijesnih pitanja obrađeno. Uzeta u cjelini, knjiga o kojoj govorimo izgrađena je pretežno na starijoj literaturi; novija je ušla samo u bibliografiju, no ni u njoj je uvijek nećemo naći. Tako je s već spomenutim djelima Stj. Ivančića, ali to vidimo i drugdje: za ćirilometodske izvore upotrijebljeno je popularno Prodanovo izdanje *Uspomena X (Borba za glagoljicu, Zadar 1900)*, a ne npr. Grivec-Tomšičevi, mnogo pristupačniji, *Constantinus et Methodius Thessalonicenses, Fontes*. *Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 4. Zagreb 1960. Glavni pečat prvom dijelu knjige daju Jelićevi *Fontes historici* (Krk, 1906), pa i onda kada ima mnogo novijih radova (J. Vajs, Vj. Štefanić, J. Hamm, M. Pantelić).

Podaci i tvrdnje koji se navode u knjizi nisu međusobno usklađeni i povezani (ili pak, ako to nije moguće, razjašnjeni). Tako se npr. na str. 128. navodi Schützovo mišljenje s kojim se autor slaže (»dobro opaža«) — »da do 16. st. nema, koliko nam je poznato, neglagoljskoga misala s jedne, a glagoljskoga lekcionara s druge strane, iz čega on zaključuje da je glagoljski misal dobro služio na područjima staroslavenske službe Božje, a da je neglagoljski lekcionar bio potreban na područjima latinske službe Božje«. Samo koju stranu iza toga tvrdi se da se »lekcionar na hrvatskom narodnom jeziku... dugo smatrao *dijelom* i nastavkom odobrena glagoljskog misala« (str. 132).

U nekoliko slučajeva nalazimo neprovjerene podatke. Na str. 129. govori se o zadarskom *Redu i zakonu*: »... jer zadarski *Red i zachon* od 1345 (35?), najstariji poznati latinicom pisani hrvatski jezični spomenik, sadrži, osim konstitucija dominikanki, i (nepotpuni) *latinski* lekcionar...«. Ponajprije, nije jasno čemu u zagradama godina 1335, a zatim nije jasno što je zapravo sadržaj toga spomenika. Iz citata proizlazi da bi to bile konstitucije dominikanki. Za pitanje kojim se autor bavi *Red i zakon* vrlo je značajan, jer je u pitanju liturgijski tekst, obred »primljenja na dil dobroga činjenja«, primanja u dioništvo duhovnih dobara reda. Rubrike i neke molitve prevedene su na hrvatski, a neke su ostavljene u latinskom originalu, što može biti značajno za poimanje liturgijskog jezika. Hrvatski je tekst dodan naknadno na dva lista — ispred istovjetnoga latinskoga obrednog teksta. Istom za tim slijede latinske konstitucije dominikanki, pa istom onda evanđeoska čitanja. Do zabune je došlo očito stoga što je već izdavač *Reda i zakona*, Vinko Premuda, pišući o njem u *Nastavnom vjesniku* 36/ 1928, str. 81 sl., nakon naslova »Red i zachon od primglienia na dil dobroga cignenia sestar nasich reda svetoga odza nasega dominicha« dodao rečenicu: »Dakle samostansko pravilo«, premda u kasnijem tekstu i sam govori o obredniku (nav. dj., str. 95). Fancev je Premudinu formulaciju pretvorio u »dominikanski statut« (Vatikanski hrvatski molitvenik..., Djela JAZU 31, Zagreb 1934, str. IV), pa to unosi zabunu.

Zabunu bi mogao stvoriti još jedan podatak, na str. 200, kad se govori o čakavskim lekcionarima: »Iz toga nekako vremena (1350—1375) potječe i rukopisni lekcionar što se čuva u Nacionalnoj biblioteci u Parizu. On je dio veće cjeline, nekoga svećeničkog *Vademecuma* što sadržava glagoljski brevijar, ritual i misal. U misalu se nalazi *plenarium*. Potječe iz bosansko-hrvatske redakcije. Jezik plenariuma pokazuje poseban utjecaj latinskoga i talijanskoga. Nisam ga mogao pregledati, jer je upravo bio na uvezu kad sam bio u toj biblioteci.« U bilj. 9 na istoj strani navodi se literatura: *Martino*, *Les manuscrits slaves* . . . Paris 1858, № 11, str. 73—77; *Tadin M.*, *Recueil glagolitique croate de 1375*. *Revue des études slaves* 31 (1954), 31—32 (trebalo bi biti: 21—32!). Kao što se vidi iz bilješke, dva su različita kodeksa pretvorena u jedan (Code Slave 11 i Code Slave 73). No, u Tadinovu prikazu ne nalazim podataka koje autor ovdje navodi, a nema ih ni u samom kodeksu (postoje fotokopije u Staroslavenskom institutu u Zagrebu). U Code Slave 73 uz psaltir, marijanske oficije i nekoliko votivnih misa (i neke neliturgijske tekstove) dolazi pasional, ali nije jasno u čem bi se vidio »poseban utjecaj latinskoga i talijanskoga«, osim što prijevod psaltira i evanđeoskog teksta pokazuje sasvim novu redakciju unutar hrvatskoglagoljskih tekstova; ni po čemu, međutim, bosansko-hrvatsku, a teško je reći što bi to uostalom i značilo. Opširan osvrt na Tadinov bibliografski prikaz napisao je prof. Hamm u Slovu 6—8, 1957, str. 284.

Budući da je hrvatski lekcionar u ovoj knjizi povezan s glagoljaštvom, odnosno da se izvodi iz hrvatskoglagoljskog bogoslužja, očekivali bismo da će biti riječi o vezama između glagoljaškog lekcionara (biblijskih perikopa u misalima) i lekcionara na hrvatskom jeziku. Ta veza može biti čisto idejna: naviještanje biblijske riječi na razumljivu jeziku (usp. str. 128); ili pravna veza: kao što je staroslavenski jezik službeno dopušten u bogoslužju, tako je dopušten i hrvatski (usp. str. 64). No, u knjizi u kojoj je »riječ o prijevodima misnih čitanja zapadnog bogoslužja na hrvatskom narodnom jeziku« (str. 54) očekivali bismo da se kaže nešto više o tome kako je nastajao ili razvijao se prijevod tih čitanja od staroslavenskih do hrvatskih. Ali, osim navođenja imena pojedinih autora i sažetih njihovih tvrdnji, da su npr. hrvatski liturgijski tekstovi nastali »hrvaćenjem c[r]k[veno]slovenskih tekstova hrvatske glagoljske liturgijske književnosti« (Fancev), ništa novo nećemo naći (usp. str. 131—132). To — za ovu knjigu ključno — pitanje ostalo je bez odgovora kakav smo imali pravo očekivati, pa čitaocu koji inače o tim pitanjima nije informiran preostaju samo neobrazložene tvrdnje. Ako je naime riječ o hrvatskom lekcionaru »u sklopu jednanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva«, potrebno bi bilo opravdati naslov i tako dokazati naslovom pretpostavljenu tvrdnju. Na preko stotinu stranica (77—196) govori se o staroslavenskom bogoslužju, pretežno u Hrvatskoj, ali s pravno-povijesnoga gledišta, premda je trebalo nešto reći i o biblijskim perikopama u hrvatskoglagoljskim misalima. Za pristup hrvatskom lekcionaru to je pitanje od veće važnosti negoli druga, zapravo jedino pitanje koje se nije smjelo zaobići. A ne može se reći da o tom pitanju ne postoji literatura (Vajs, Najstariji hrvatskoglagoljski misal,

posebno str. 91—102; Horálek, *Evangeliáře a čtveroevangelia*; M. Pantelić, *Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca, Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 5, posebno str. 71—81, i *Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368. Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 6, str. 48—71; itd.).

Hrvatski su lekcionari obrađeni u trećem dijelu knjige. U svakom slučaju, ovo je najbolji dio knjige, rađen ne samo po literaturi već u prvom redu s uvidom u djela. Možda se necemo sloziti sa svim pojedinostima, no gledano u cjelini imamo djelo koje nam omogućuje i olakšava buduće radove na istraživanju povijesti hrvatskog lekcionara. I ovdje je više došao do izražaja vanjski opis negoli uvid u unutrašnji razvoj, jer o samom prijevodu govori se vrlo malo i nekako uzgred. Podjela na dijalekte ne odražava prave veze, pa se i nije mogla provesti do kraja (dubrovački prijepisi Bernardinova *Lekcionara* nisu čakavski, pa ipak ih je autor — s pravom — u obradi povezao s Bernardinovim *Lekcionarom*; a načelo unutarnjih veza trebalo bi i inače poštivati i dati mu prednost pred dijalektalnom pripadnošću; Ranjinin *lekcionar*, i u bibliografiji i u studiji, odijeljen je od »dubrovačkih«). Mislim da bi u ovakvu radu kronološki kriterij, uz uvažavanje drugih odlučujućih elemenata, bio prihvatljiviji. Obrada pojedinih lekcionara i pojedinih izdanja nije jedinstvena. U djelu koje je zamišljeno više kao polazna negoli dolazna točka (usp. str. 38), kao djelo na koje će se nadovezati druga istraživanja, trebalo je i obradu izvršiti na jedinstven način, da bi čitalac što jednostavnijim i kraćim putem došao do podataka koji su mu potrebni. Jer, podataka u knjizi ima vrlo mnogo, različitih i k tome vrlo dragocjenih. Ali opisi lekcionara, koji i nisu samo lekcionari nego bogoslužne knjige u širem smislu, nisu izloženi tako da budu sumjerniji, izraženi po jednom načelu, pa idući od jednog do drugog s jasnoćom zapažamo sadržaj. Istina, netko bi možda prigovorio — možda onaj kome ta knjiga nije svagdanji priručnik — da je to odveć suhoparno. Ovako nam se događa da se i po više puta vraćamo na ista pitanja, a cilj bi knjige imao biti da čitalac što jednostavnije dođe do istih spoznaja do kojih je pisac stigao teškim putem i nakon duga istraživanja. Treba požaliti što nema pregleda (popisa) prevedenih biblijskih perikopa, a nije jasno ni koliko ima blagdana s vlastitim čitanjima, kako je sa zajedničkim čitanjima za svetačke blagdane, koji sve obredni tekstovi dolaze u pojedinim izdanjima. Da se autor poslužio u tu svrhu shematskim prikazima, dobili bismo na preglednosti. No, vrijedno je istaći da je autor brižljivo naveo nalazišta, pa čak i signature pojedinih primjeraka lekcionara, i time olakšao posao onome tko bude htio obavještenje o knjizi.

Što bi značilo za ovu knjigu da je probrano nekoliko tekstova, tri ili četiri, pa da su u suvremenu pravopisu otisnuti u nekoliko verzija, od najstarijih do najnovijih prijevoda! Imali bismo pregledan prikaz rasta, unutarnjeg razvoja biblijskog teksta prevedena na našem području.

Čitajući knjigu i uspoređujući pojedine odlomke među sobom, osjećamo kako je knjiga nejedinstvena i po predmetu, i po pristupu građi, i po obavještenosti — pa i obavještajnosti. Neizravno vidi se to i po

bilješkama pod tekstom, koje počinju u nekoliko navrata, prema cjelinama koje su zasebno rađene. Kao da je dio o staroslavenskom bogoslužju unesen naknadno, možda na želju izdavača. Ideja nije sretna, jer se od nekoga ne može tražiti da bude i biblicist i povjesničar. Stoga u tom dijelu ima najviše omaški. Mislim da je taj dio samo opteretio i autora i knjigu, a općem razumijevanju povijesti hrvatskog lektionara nije pridonio. Uostalom, kad je riječ o staroslavenskom i o hrvatskom jeziku u bogoslužju, moramo ipak biti načistu da su u pitanju dva različita područja, koja su se katkada međusobno dopunjavala, ali i isključivala i podgrizala, dok konačno staroslavenski nije potisnut; odatle i dva različita pristupa za dvije različite knjige. U tome ujedno vidim i opravdanje za propuste u poglavlju o staroslavenskom bogoslužju.

Napomenama ne želim nipošto umanjiti vrijednost autorova napora, koji zaslužuje priznanje, pogotovo kad je riječ o rezultatima iznesenim u trećem dijelu knjige. Želja mi je samo da se izbjegniju nesporazumi koji bi mogli nastati prihvaćanjem pojedinih neutemeljenih tvrdnji. Moje su napomene nastale iz pažljiva i radoznala čitanja knjige koju cijenim, a iznio sam ih ovdje da pridonosim onom istom cilju koji je i autor knjige imao pred sobom.

Josip Tandarić

JAROSLAV ŠIDAK, Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu. Biblioteka znanstvenih radova. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1975, str. 400.

Ovo je prva knjiga u Biblioteci znanstvenih radova koju je pokrenula Sveučilišna naklada Liber u Zagrebu. U njoj je autor ponovno objavio petnaest rasprava o problemu »Crkve bosanske« i bogumilstvu, i to one koje su napisane od 1950—1969. Sve studije, osim jedne, zadržale su prvobitan oblik, ali se od njega ipak razlikuju po dodatnim bilješkama. U bilješkama uzeti su u obzir rezultati daljnijeg rada, tj. radovi koji su se pojavili nakon svake studije, našli su se tu sa svojim novim podacima, mišljenjima i autorovim kritičkim napomenama. Samo tekst *Oporuka »gosta« Radina* dobio je nov oblik i sastavljen je od triju odvojenih tekstova — dvaju objavljenih u Slovu 17 i 18—19 i odlomka iz rasprave *Samostalna »Crkva bosanska« i njezini redovnici* kojima je dodan potpun tekst *Radinove oporuke* u latiničkoj transkripciji. To je jedini takav tekst u knjizi, jer mu autor pridaje izuzetno značenje po podacima koji pomažu da se vjerovanje bosanskih »krstjana« u koječemu točnije utvrdi. Posljednji prilog o historiografiji pitanja »Crkve bosanske« nakon 1945, koji obuhvaća gotovo četvrtinu knjige, napisan je za ovu knjigu.

Ograničenje odabranih priloga na razdoblje od 1950. pa dalje nije samo formalne naravi, već ono označuje prekretnicu u autorovu radu na području »Crkve bosanske«. Njegovi stariji radovi polaze s drugoga načelnog gledišta koje je autor napustio pošto je postala pristupačna nova